

В. Ф. Голубеў, *Сельская абшчына ў Беларусі XVI-XVIII стст.*, Мінск 2008, 407 с.

У 2008 г. у выдавецтве „Беларуская навука” ўбачыла свет манаграфія Валянціна Голубева *Сельская абшчына ў Беларусі XVI-XVIII стст.* Аўтар кнігі — вядомы гісторык і палітычны дзеяч, супрацоўнік Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, аўтар мноства прац, прысвечаных гісторыі беларускага сялянства. Манаграфія В. Голубева пацвярджае добрую тэндэнцыю да паляпшэння паліграфічнай якасці гістарычных выданняў і адпаведнасці міжнародным стандартам афармлення і забеспячэння навуковым апаратам, якая ў апошнія гады выразна праглядаецца ў Беларусі. У кнізе ёсць імянны і геаграфічны паказальнікі, слоўнік спецыяльных тэрмінаў, спісак скарачэнняў, вельмі цікавыя для чытача дадаткі. Тэксты польскіх аўтараў і цытаты з крыніц на польскай мове В. Голубеў падае і ў арыгінале, і ў беларускім перакладзе, хаця, праўда, не заўсёды паслядоўна прытрымліваецца гэтай правіла. Уражвае грунтоўнейшы спіс выкарыстаных аўтарам крыніц і літаратуры, які налічвае 1610 пазіцый. В. Голубеў апрацаваў архівы Мінска, Вільні, Варшавы і іншых гарадоў, дзе захоўваюцца дакументальныя матэрыялы па гісторыі беларускай вёскі XVI-XVIII стст. У манаграфіі прыводзяцца звесткі пра 525 вёсак, сёлаў і мястэчак з усіх рэгіёнаў Беларусі. Такім чынам, прэзентатыўнасць прыведзеных аўтарам прыкладаў не можа падлягаць сумненню, хаця сам В. Голубеў гаворыць пра тое, што найлепш захаваліся ў архівах звесткі пра дзяржаўныя і царкоўныя ўладанні, пра буйныя маёнткі магнатаў. Затое амаль няма звестак пра вёскі, які належалі сярэднім і дробным землеўладальнікам. Таму пра жыццё сялян у такіх вёсках гісторыкам вядома надзвычай мала. І гэтая праблема для дадзенага храналагічнага перыяду ўяўляецца невырашальнай.

Як адзначае ва ўводзінах да сваёй працы В. Голубеў, ён імкнуўся да „правядзення спецыяльнага, больш поўнага і глыбокага комплекснага даследавання (...) праблемы функцыянавання сялянскай абшчыны (грамады) на тэрыторыі Беларусі ў XVI-XVIII стст., уплыву яе дзейнасці на фарміраванне беларускай народнасці і нацыі, на афармленне правіл і традыцый жыцця беларусаў” (с. 8). Як нам уяўляецца, мэта даследавання тут сфармуляваная ўсё ж занадта шырока і расплывіста, і ў тэксце манаграфіі няма канкрэтных дадзеных пра ўплыў грамады на фармаванне беларускай народнасці і, тым болей, нацыі. Але актуальнасць праблемы функцыянавання сялянскага самакіравання ў беларускай вёсцы з’яўляецца сапраўды надзвычай актуальнай для айчынай гістарыяграфіі. І ў першую чаргу — з прычыны яе амаль поўнай

нявывучанасці, якая асабліва кідаецца ў вочы ў параўнанні з нашымі найбліжэйшымі суседзямі. Па сутнасці, існуюць толькі спецыяльныя працы аднаго беларускага гісторыка, прысвечаныя гэтаму пытанню — *Западно-русская сельская община в XVI веке і Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI веке* Мітрафана Доўнар-Запольскага. І ў беларускай савецкай гістарыяграфіі, нягледзячы на яе скіраванасць у бок якраз аграрнай і сялянскай праблематыкі, праблема вясковай грамады ўпарта абміналася даследчыкамі.

У кнізе В. Голубева зроблены вельмі грунтоўны разгляд гістарыяграфіі сельскай грамады, прычым не толькі беларускай, якая даволі такі сціплая, але таксама польскай, украінскай і расійскай. Асабліва ж грунтоўна разгледжана польская гістарыяграфія, у якой вывучэнню сялянскага самакіравання прысвечана вельмі шмат увагі. Праўда, гэты разгляд, на нашу думку, служыць больш для таго, каб паказаць, у якім стане, не вельмі выгодным, знаходзіцца беларуская гістарыяграфія ў параўнанні з суседзямі: „У беларускай гістарыяграфіі пытанне аб тым, ці была грамада ўвогуле, а калі была, то як яна функцыянавала, толькі ставіцца на парадак дня” (с. 38). Але ў гэтым кнігі практычна няма спробаў параўнальнага аналізу функцыянавання грамады ў беларускай вёсцы з вёскай польскай, украінскай і расійскай, хаця, як уяўляецца, такія параўнанні былі б вельмі цікавымі для чытача. Праўда, на старонцы 33 аўтар піша, што абшчына ў Беларусі ніколі не мела такіх правоў, як у польскай вёсцы. Але гэтая тэза ім у гэтым працы далей не развіваецца, хаця ў гістарыяграфічным аглядзе В. Голубеў прыводзіць прыклады разнастайнасці форм сялянскага самакіравання на польскіх землях у розных рэгіёнах, дзе былі вёскі, пасаджаныя на „польскім”, „нямецкім” і „валоскім” праве, а найбольш развіты самаўрад мелі „галендры”, ці перасяленцы з Галандыі і Нямеччыны.

Храналогія працы, як сцвярджае В. Голубеў, заснавана на ўсталяванай у беларускай гістарыяграфіі перыядызацыі сацыяльна-эканамічнай гісторыі Беларусі. Аўтар вылучае тры перыяды: XVI — першая палова XVII ст. — замацаванне таварна-грашовых адносін ва ўсіх сферах гаспадаркі, пераход да фальварачна-паншчыннай сістэмы ў спалучэнні са значнай доляй грашовай рэнты ў сістэме павіннасцей сялянства; другая палова XVII — першая палова XVIII ст. — час эканамічнага заняпаду і гаспадарчага аднаўлення, пашырэнне грашовай рэнты і разнастайных ільгот для сялянства; другая палова XVIII ст. — эканамічнае адраджэнне на аснове ўмацавання фальварачна-паншчыннай сістэмы.

Структура працы заснаваная найперш на ўліку тыпаў феальнага землеўладання паводле крытэрыя землеўласніка: у трэцім раздзеле разглядаецца сельская абшчына ў дзяржаўных уладаннях, у чацвёртым — у маёнтках прыватных уласнікаў і ў пятым — у царкоўных валоданнях.

В. Голубеў таксама вылучае адносна даследаванага перыяду на тэрыторыі Беларусі дзве эканоміка-геаграфічныя зоны — захад (ці захад і цэнтр) і ўсход Беларусі, якія адрозніваюцца „як характарам эканамічнага (перавага фальварка і паншчыны на захадзе, даніны і грашовай рэнты на ўсходзе), так і сацыяльна-палітычнага развіцця (усход — „украінныя” тэрыторыі, якім пастаянна пагражалі ваенныя напады, што абумовіла ў адносінах да іх больш гнуткую сацыяльную палітыку). Умоўная мяжа паміж гэтымі зонамі праходзіла па лініі Браслаў — Мінск — Слуцк — Пінск (с. 9). Разглядаючы грамаду ў дзяржаўных уладаннях у XVI — першай палове XVII ст., В. Голубеў асобныя параграфы прысвячае захаду і ўсходу Беларусі.

В. Голубеў прымае ідэю М. Доўнар-Запольскага, што абшчына-грамада існавала на беларускіх землях на двух узроўнях — сельскім і валасным. У першым параграфі першага раздзела аўтар якраз разглядае воласць як адміністрацыйна-тэрытарыяльную адзінку ў складзе ВКЛ. Аўтар сцвярджае, што воласці з’яўляліся адміністрацыйна-тэрытарыяльнымі адзінкамі, цэнтрамі якіх выступаў звычайна горад. Таму насельніцтва воласці падзялялася на мяшчан і валашчан, якія нярэдка ўтваралі супольную грамаду і сумесна выконвалі павіннасці на карысць вялікага князя. Але з ростам ролі гарадоў адбываўся працэс іх адасаблення ад воласці. Мяшчане атрымлівалі прывілеі на „магдэбургскае права” і стваралі асобныя ад валоўных сёлаў органы самакіравання.

Паводле В. Голубева, воласць была не пазямельнай структурай, а сацыяльнай і павіннасна-падатковай арганізацыяй (с. 119). Праўда, на старонцы 125 аўтар ужо называе воласць „сацыяльна-гаспадарчым і грамадскім інстытутам”. Сцвярджэнне гэтае, што воласць з’яўлялася самаарганізаванай адзінкай, уяўляецца нам усё ж не зусім абгрунтаваным. Валасная адміністрацыя магла стварацца дзяржаўнай уладай для зручнасці збору падаткаў, а цэнтрам воласці часта быў двор вялікага князя, дзе сядзеў яго адміністратар. В. Голубеў сам прыводзіць факты, што вялікі князь вылучаў з воласці асобныя сёлы, а часта і асобныя службы з сяла, і перадаваў іх ва ўласнасць сваім панам ці баярам. Аўтар задаецца пытаннем, што цікава было б даследаваць, як функцыянавала грамада ў такім сяле, дзе асобныя службы (дымы, валокі) належалі розным уласнікам. Але да гэтага, сапраўды вельмі цікавага пытання, аўтар больш не вяртаецца. І мы сапраўды не ведаем ці падлягалі выдзеленыя асобнаму феадалу сяляне хоць нейкай уладзе вясковай ці валасной грамады. Зрэшты, аўтар сам узгадвае сцвярджэнне В. Насевіча, што тэрмін воласць ужываўся толькі адносна дзяржаўных сялян даннікаў, і ў гэтым сэнсе супрацьпастаўляўся тэрміну „вотчына” — прыватнаўласніцкаму валоданні.

Аўтар даводзіць, што воласць працягвала існаваць да падзелаў Рэчы

Паспалітай, але не звяртае ўвагі на той факт, што ў XVIII ст. замест тэрміна воласць у крыніцах шырока выкарыстоўваецца тэрмін „ключ”. Ці можна „ключ” таксама лічыць самаарганізаванай адзінкай, тым больш што ў архівах сустракаюцца скаргі каралю ад імя жыхароў таго ці іншага ключа, і В. Голубеў прыводзіць цытату з такой скаргі жыхароў Скідальскага ключа (с. 192).

У другім параграфі другога раздзела В. Голубеў разглядае „абшчынныя (копныя) суды” ў сістэме судаводства Вялікага Княства Літоўскага. На думку аўтара Статут 1588 г. выразна зафіксаваў, што „копны суд існаваў здавён на тэрыторыі Беларусі і менавіта як суд сельскай грамады” (с. 79). З другой часткай гэтага сцвярджэння можна не пагадзіцца. Уважлівае прачытанне адпаведнага артыкула Статута прыводзіць да думкі, што ён разглядае капу найперш як інстытут пошуку і выяўлення злачынцы, а таксама кампенсацыі пацярпеўшаму ад крадзяжу праз механізм калектыўнай адказнасці жыхароў той мясцовасці, дзе адбылося злачынства. Храналагічна найбольш позняя ўзгадка пра капку ў манаграфіі В. Голубева датычыць 1623 г. (с. 99). Таму сцвярджэнне аўтара, што „копныя суды былі характэрнай з’явай для тэрыторыі Беларусі на працягу XVI-XVIII стст. і, несумненна, паўплывалі на фарміраванне асаблівасцей беларускага этнасу, менталітэту беларусаў” (с. 89), падаецца нам не зусім абгрунтаваным з дапамогай канкрэтных фактаў і хутчэй дэкларатыўным, што асабліва датычыцца асаблівасцей беларускага этнасу і менталітэту беларусаў.

Усяго ж, паводле нашых падлікаў, В. Голубеў у астатніх раздзелах манаграфіі прыводзіць 6 узгадак з архіўных дакументаў пра выкананне грамадой судовых функцый (с. 94, 107, 259, 263, 285, 288). Напрыклад, узгадваецца суд старца ў Стрэшынскай воласці ў 1552 г. (с. 259). Ва ўставе касцельнага валодання Стрэшына 1714 г. гаварылася: „Gromady żadne niepowinne być, chyba za wiadomością dworu, a tym bardziej sądy przez gromadę uczynione aby były potwierdzone ode Dworu” (с. 263). У інвентары вёскі Брашэвічы за 1771 г. В. Голубеў знайшоў звесткі пра ўдзел грамады ў судовых справах і выбары старцаў для суда (с. 286). Арэндныя кантракты 1794 г. прадугледжвалі, што трымальнік дзяржаўнага ўладання павінен судзіць жыхароў у прысутнасці войтаў, падвойскіх або старшых людзей з грамады” (с. 206). Але, як можна меркаваць, сыходзячы з фрагментарнасці такіх звестак у тэксце манаграфіі, судовыя функцыі вясковай грамады ў Беларусі былі выяўлены значна слабей, чым, напрыклад, у польскіх вёсках на „нямецкім праве”, дзе ў вёсках нават з XV ст. вяліся адмысловыя судовыя кнігі.

Галоўная выснова В. Голубева, на нашу думку, заключаецца ў тым, што „ў XVI-XVIII стст. сельская абшчына як інстытут сялянскай самаарганізацыі актыўна прысутнічала ў жыцці беларускай вёскі” (с. 290).

Але ёсць праблема, з якой, на нашу думку, сутыкаецца чытач манаграфіі Валянціна Голубева. Гэта адсутнасць дакладнага акрэслення таго, што ж аўтар разумее пад ключавым у даследаванні тэрмінам „абшчына” („грамада”). У тэксце сустракаюцца наступныя азначэнні: „сацыяльна-гаспадарчы інстытут” (с. 3), „эканамічна-вытворчая і сацыяльная адзінка” (с. 3), „інстытут сялянскай самаарганізацыі” (с. 6), „спецыфічная арганізацыя сельскага насельніцтва” (с. 9), „гэты сялянскі інстытут” (с. 26), „сацыяльны (а ў пэўным сэнсе і гаспадарчы) інстытут арганізацыі сельскага насельніцтва” (с. 289), „сацыяльна-падатковы інстытут” (с. 119), „чыста сялянскі, самарэгулюемы інстытут” (с. 149), „форма сацыяльна-тэрытарыяльнай арганізацыі” (с. 279), „форма самаарганізацыі сялянства” (с. 289), „інстытут яго (сялянства) самаарганізацыі” (с. 289), „інстытут, з дапамогай якога феадальназалежнае сялянства бараніла правы і адстойвала свае інтарэсы” (с. 289), „у часы феадалізму адносна самастойны адміністрацыйна-прававы інстытут сельскага насельніцтва, якому належалі значныя судовыя, павіннасныя, гаспадарчыя і іншыя паўнамоцтвы; форма самаарганізацыі сялянства” (с. 324). Пытанне тэрміналогіі з’яўляецца, на нашу думку, у дадзеным выпадку вельмі істотным. Калі „грамада” ці „абшчына” з’яўлялася сацыяльным інстытутам, тады яна павінна была выконваць пэўныя сацыяльныя функцыі, мець сваю структуру, свае органы, людзей, якія выконвалі адпаведныя сацыяльныя ролі. Ва ўводзінах В. Голубеў называе дзве асноўныя функцыі грамады: „арганізацыйна-абарончую для насельніцтва, якое ўваходзіла ў склад грамады, і прадстаўнічую ў адносінах абшчыны з землеўласнікам ці дзяржавай” (с. 6). Фармулёўка другой функцыі выглядае не зусім лагічнай: абшчына выконвала прадстаўнічую функцыю ў адносінах абшчыны ж, ці самой сябе, з землеўласнікам. Напэўна, В. Голубеў меў на ўвазе, што абшчына выконвала прадстаўнічую функцыю адносна ўсяго насельніцтва вёскі ці воласці. Ды і першая фармулёўка не зусім ясная: што значыць арганізацыйна-абарончая функцыя? Супраць каго арганізоўваліся абараняцца сяляне? Калі супраць землеўласніка, дык гэтая функцыя пераплятаецца з прадстаўнічай. На старонцы 189 В. Голубеў пералічвае наступныя функцыі грамады: збор і здача ўстаноўленага чыншці і падаткаў, кантроль за правільнасцю карыстання сумеснымі ўгоддзямі, абарона вёскі перад адміністрацыяй ці трымальнікамі ўладання. Чамусьці ў высновах аўтар амаль нічога не гаворыць пра судовую функцыю грамады, хаця абшчыннаму суду прысвечаны другі параграф другога раздзела кнігі.

Апроч тэрміна „абшчына” аўтар выкарыстоўвае ў тэксце, па сутнасці, раўназначна і ўзаемазамяняльна тэрмін „грамада”, хаця сам прызнае, што адносна тэрыторыі Беларусі ў разглядаемы перыяд тэрмін „абшчына” ў гістарычных крыніцах не зафіксаваны (с. 6). Вядома, што тэрмін „аб-

шчына” расійскага паходжання і ў беларускай вёсцы ніколі не выкарыстоўваўся. Але і тэрмін „грамада”, сцвярджае В. Голубеў, да XVI ст. не выкарыстоўваўся ў крыніцах і, хутчэй за ўсё, прыйшоў у беларускую мову з польскай. У XVII-XVIII ст., як сцвярджае В. Голубеў, „грамадой пачалі называць саму сельскую абшчыну (а ў другой палове XVI ст. так пачалі называць абшчыннікаў, якія збіраліся на суд)” (с. 77).

Але які тады тэрмін ужываўся для акрэслення гэтага сацыяльнага інстытута ў Беларусі да XVI ст.? На думку В. Голубева, гэтымі тэрмінамі былі „воласць”, „весь”, „сяло” (с. 7). Свой выбар на карысць тэрміну „абшчына” аўтар абгрунтоўвае тым, што ён ужо, так сказаць, даўно прыжыўся ў беларускай гістарыяграфіі. Ды і тэрмін „грамада” мае некалькі сэнсавых значэнняў. Такім тэрмінам акрэслівалі сход жыхароў вёскі ці воласці, часта проста любы калектыў вясцоўцаў. Праўда, тут паўстаюць пэўныя пытанні. Аўтар сцвярджае, што ў Беларусі абшчына з’яўлялася сапраўды сялянскім самарэгулюемым інстытутам, які захаваў свае традыцыйныя рысы, а ў Расіі яна найперш выкарыстоўвалася дзяржавай для дзяржаўных жа патрэбаў (с. 47). У такім разе навошта выкарыстоўваць расійскі тэрмін, які абазначае прынцыпова іншы, чым у Беларусі інстытут? А паколькі аўтар выкарыстоўвае якраз расійскі тэрмін, дык сам у пэўным сэнсе ставіць гэтым пад сумненне ўласны вышэйазначаны тэзіс.

В. Голубеў сцвярджае, што галоўнымі органамі грамады былі агульныя сходы жыхароў (с. 7). Аднак дакументальных звестак пра правядзенне такіх сходаў у кнізе амаль няма. Аўтар прызнае на старонцы 184, што крыніцы не даюць магчымасці вызначыць структуру абшчыннай арганізацыі, але ў высновах сцвярджае: „Дакументы сведчаць, што грамада была той арганізаванай структурай, у рамках якой праходзіла асноўная частка жыцця сялянства” (с. 289). В. Голубеў таксама даводзіць, што ў дакументах звычайныя сельскія жыхары акрэсліваюцца тэрмінамі „валашчане”, „людзі”, „мужыкі”, калі ж гаворка ідзе пра „грамаду” — дык ужываюцца тэрміны „мужы”, „мужы старшыя”, „мужы добрыя” і г.д. (с. 184).

Аўтар манаграфіі прыводзіць сцвярджэнне польскага гісторыка Ежы Выразумскага, паводле якога тэрмін „грамада” выкарыстоўваецца ў польскіх гістарычных крыніцах у двух значэннях: 1) як аб’яднанне ўсіх жыхароў вёскі; 2) як сход, што прадстаўляе думку насельніцтва вёскі ці воласці (с. 34). В. Голубеў не аспрэчвае гэтае сцвярджэнне, але ў тэксце кнігі, цытуючы крыніцы, нідзе не спрабуе акрэсліваць гэтыя адрозненні ў сэнсе азначанага тэрміна. Для аўтара паўсюдна ўзгадка тэрміна „грамада” з’яўляецца пацвярджэннем існавання „абшчыны” як інстытута самакіравання ці самаарганізацыі.

В. Голубеў таксама цытуе польскага гісторыка Барбару Кубяк, што

органами сялянскай грамады з'яўляліся грамадская арганізацыя (урад грамады) і сход (с. 35). Ён не зусім пагаджаецца з такім сцвярдженнем, якое лічыць „даволі звужаным”: „Напэўна грамада з'яўляецца інстытутам, самаарганізацыяй сялянства, а ўрад і нават сход грамады з'яўляюцца толькі атрыбутамі (хоць і вельмі важнымі) гэтага інстытута” (с. 35). В. Голубеў адрознівае грамаду ад грамадскай арганізацыі: „Натуральна, грамадская арганізацыя прадстаўляла грамаду, але без самой грамады яна існаваць не магла” (с. 35). Адсюль чытач можа зрабіць выснову, што, паводле аўтара манаграфіі, сама грамада магла існаваць без урада і сходу. Аднак тэрмін „самаарганізацыя”, які найбольш ахвотна выкарыстоўвае В. Голубеў, з'яўляецца, на нашу думку, занадта неакрэсленым і расплывістым. Пад гэты тэрмін можна падвесці любое супрацоўніцтва жыхароў вёскі ці воласці. А без супрацоўніцтва жыхароў вёска, асабліва ж тагачасная, існаваць проста не магла. Нават у беларускіх калгасных вёсках людзі сумесна і без усякага загаду начальства арганізоўвалі „раты”, „калейкі”, каб па чарзе пасвіць сваіх кароў. Дык ці можна гаварыць у такім выпадку пра існаванне грамады, як інстытута самаарганізацыі?

Тэрмін „самакіраванне” куды больш канкрэтны чым „самаарганізацыя”. Ён прадугледжвае больш-менш дакладна акрэсленыя правы і кампетэнцыі сялянскіх органаў, сходы вясковых жыхароў і выбары імі адказных асоб грамады. Гэты тэрмін В. Голубевым выкарыстоўваецца значна радзей і з меншай пэўнасцю: „У гэтым сэнсе можна нават сцвярджаць пра наяўнасць у беларускай вёсцы пэўных элементаў сельскага самакіравання — права грамады падаваць скаргі, выбіраць кіраўніцтва абшчыны, наяўнасць пэўных элементаў абшчыннага суда (с. 7, 289). Цяжка пагадзіцца, на нашу думку, што права падаваць скаргі можна лічыць доказам існавання самакіравання. Слова „пэўных” мае тут якраз адценне няпэўнасці. Аўтар таксама гаворыць, што „праз мясцовае самакіраванне арганізоўвалася землекарыстанне ў вёсцы” (с. 289). Але якім чынам яно арганізоўвалася, канкрэтных прыкладаў у кнізе няма. В. Голубеў прыводзіць у манаграфіі, паводле нашых падлікаў, 18 узгадак у крыніцах пра выбары адказных асоб сялянскага самакіравання вясковымі жыхарамі (с. 95, 98, 99, 113, 186, 204, 236, 245, 264, 279, 283, 285, 286), якія ў большасці сваёй датычыліся дзяржаўных валоданняў. Вельмі цікавыя таксама прыклады выбараў адказных асоб і суда ў Стрэшынскай воласці, якая з'яўлялася касцельным ці духоўным валоданнем (с. 264). На старонцы 279 аўтар узгадвае войта і дзесяцкіх з мужам, выбраным ад гэтай воласці адносна 1789 г. У інвентары касцельнага валодання Убарці за 1776 г. гаворыцца пра выбары войта і падвойскіх. Аўтар піша тут пра вялікую ролю ў арганізацыі самакіравання ў касцельных валоданнях віленскага каталіцкага біскупа Ігнація Ма-

сальскага, які прытрымліваюцца асветніцкіх дэмакратычных поглядаў.

Пра выбары войтаў у прыватнаўласніцкай вёсцы В. Голубеў прыводзіць толькі звесткі адносна маёнтка Кодзін у Мсціслаўскім ваяводстве за 1729 г., які належаў Пацеям (с. 236). Аўтар сцвярджае, што „асноўнымі найбольш выразнымі прыметамі наяўнасці грамады ў прыватнай вёсцы з’яўлялася агульнае карыстанне ворыўнымі землямі і ўгоддзямі, а таксама сумесныя выплаты падаткаў і калектыўнае адбыванне некаторых павіннасцей”. У якасці доказаў прыводзяцца выпісы з дакументаў са зваротаў прыватнаўласніцкіх сялян, такімі, як „мы грамада”, „мы мужы”.

В. Голубеў піша пра жаданне дзяржавы скасаваць ці абмежаваць гэтакія права сялян на выбары адказных асоб: „Дзяржава імкнулася рэгуляваць дзейнасць грамады законам, часта шляхам адмены яе традыцыйных правоў (выбары старца, расклад павіннасцей паміж абшчынікамі, сумеснае карыстанне зямлёй і г.д. і ўвядзення новых правіл (навіны), паводле якіх грамада набывала рысы не самакіруемай арганізацыі насельніцтва, а органа, прызначанага ў першую чаргу для выканання распараджэнняў феадала” (с. 105). Аўтар цытуе ліст Уладзіслава IV з 1634 г. да баяраў Азярышчынскай воласці: „Старцаў і дзесятнікаў прызначаных панам кашталянам скідваецца, а самі іншых самаўладна ставіце і розныя бунты робіце” (с. 113).

На старонцы 90 В. Голубеў сцвярджае: „Войт, які становіўся кіраўніком абшчыны, звычайна прызначаўся ўладамі”. Вось тут і хаваецца адно з галоўных, стрыжнёвых, на нашу думку, пытанняў: ці можна лічыць і называць грамадой адказных асоб у вёсцы, прызначаных дзяржаўным адміністратарам ці прыватным уладальнікам? В. Голубеў пазбягае прамога адказу на гэтакія пытанне: „Некаторыя войты і як адміністратары ў дварах, і як прадстаўнікі грамады” (с. 184). Напрыклад, на думку аўтара, аб наяўнасці і значнай ролі грамады ў радзівілаўскім маёнтку Лохва Наваградскага павета сведчаць запісы інструкцый 1741 г., паводле якіх адміністрацыйнымі асобамі грамады там з’яўляліся цівуны, валасны войт, сельскія войты і падвойскія. Прычым аўтар сам піша, што „яны назначаліся на свае пасады адміністрацыяй уладання, выконвалі яе распараджэнні і адначасова прадстаўлялі грамаду ў адносінах з дваром” (с. 226). Тое ж самае можна было б, напрыклад, сказаць і пра сельсаветчыкаў у беларускай калгаснай вёсцы, але ці было б гэта сведчаннем існавання там грамады. Аўтар сам прызнае, што, „нягледзячы на тое, што функцыі грамады былі даволі шырокімі (...) дзейнасць яе ў многім рэгламентавалася ўладальнікам” (с. 189).

Адсюль паўстае пытанне ці існавалі ў разглядаемы аўтарам перыяд вёскі, дзе ўвогуле не было грамады паводле тых крытэрыяў, якія вызначыў аўтар манаграфіі. В. Голубеў сцвярджае, што ў інвентары Радуньскага староства за 1765 г. няма звестак аб існаванні грамады, хаця

ў вёсках былі „лаўнікі” — прадстаўнікі сельскай адміністрацыі (с. 196). У інвентары ж суседняга Васілішкаўскага староства ўжываецца тэрмін „грамада”, які атаясамляецца з тэрмінам „лава” (с. 196-197). У выніку аналізу інвентара Магілёўскай каралеўскай эканоміі за 1672 г. з 187 вёсак аўтару „ўдалося выявіць сведчанні аб існаванні грамады ў 68 вёсках” (с. 173). Такімі сведчаннямі В. Голубеў лічыць узгадкі пра калектыўнае трыманне і плату за ворыўныя землі і сенажаці. Таксама аўтар знайшоў там звесткі пра калектыўнае трыманне сялянамі млына (с. 174) і сумеснай пазыкі грамады (с. 179). Такім чынам, у дадзеным выпадку крытэрыем існавання грамады для аўтара з’яўляецца інфармацыя ў крыніцах пра наяўнасць калектыўнай уласнасці вёскі.

В. Голубеў і называе найбольш яркімі рысамі функцыянавання грамады ў беларускай вёсцы факты абшчыннага землекарыстання, сумеснага адбывання павіннасцей, гандлю сельскімі абшчынамі зямлёй, валодання нерухомай маёмасцю, сумеснай арэнды корчмаў, гутаў, мыта. Таксама аўтар даводзіць, што ім „выяўлены ўпамінанні агульнай грашовай маёмасці” (с. 290). Факты здачы зямлі ў арэнду ад цэлай вёскі, абавязковай дапамогі пацярпеламу ад пажару, як і прысутнасць у вёсках лаўнікаў, на думку В. Голубева, сведчаць аб наяўнасці там грамады, хаця „не раскрываюць механізму яе функцыянавання” (с. 198). У сельскай грамадзе — піша аўтар — у сумесным валоданні знаходзіліся тыя ж пашы і сенакосы, нават млыны, рудні, васкобойні і інш., а ў некаторых выпадках і ворыўная зямля з правам распараджэння аж да магчымасці ажыццяўляць аперацыі куплі-продажу (с. 8). Паказчыкам існавання грамады ў асобнай вёсцы, паводле В. Голубева, можа быць наяўнасць агульных для ўсяго насельніцтва выганаў, сенакосаў, лясных уваходаў, рыбных ловаў і інш. (с. 219). Але варта заўважыць, што паводле апошніх крытэрыяў можна знайсці грамаду амаль у кожнай вёсцы Беларусі ў перыяд Расійскай імперыі, а калі пашукаць, дык і ў многіх калгасных вёсках у савецкі перыяд.

Таксама доказам існавання грамады з’яўляюцца, паводле аўтара магнаграфіі, звесткі пра калектыўнае выкананне жыхарамі вёскі ці воласці павіннасцей на карысць дзяржавы ці прыватнага ўладальніка, як напрыклад: „цэлай вёскай плоцяць з грунтаў засцяяковых” (с. 198). В. Голубеў сцвярджае, што сяляне Берасцейскай і Кобрынскай эканомій зрабілі выбар на пачатку XVIII ст. на карысць абшчыны, паколькі ўзялі ў карыстанне пустуючыя землі, за якія павіннасці „накладаліся на грамаду” (с. 155). Аўтар прыводзіць шмат прыкладаў, калі жыхары вёсак сумесна плацілі падаткі, застаўлялі і нават прадавалі землі, неслі калектыўную грашовую адказнасць (с. 159, 160, 163, 167). Што датычыцца сумеснага выканання падаткаў і павіннасцей, дык такі парадак звычайна быў найбольш зручным для дзяржавы і прыватнага ўласніка. Гэтая з’ява шырока назі-

раецца ў беларускай вёсцы і ў часы Расійскай імперыі.

Пацвярджэннем існавання інстытута грамады, на думку В. Голубева, з'яўляюцца таксама калектыўныя скаргі жыхароў вёскі, альбо ўзгадваюцца слова „грамада” ў тэкстах скарг. Так, аб існаванні сельскіх абшчын у Падусвяцкім старостве ў 1743 г., як лічыць аўтар, сведчыць запіс: „усе грамады скардзіліся на тое, што няма лесу, годнага на выраб клёпкі” (с. 183). В. Голубеў спасылаецца на падлікі Васіля Мялешкі, што 88,4% сялянскіх скарг у другой палове XVII-XVIII стст. былі калектыўнымі, а 86,6% ад іх колькасці была складзена ў другой палове XVIII ст., прычым пераважна на захадзе і ў цэнтры Беларусі (с. 194). Такая вялікая колькасць калектыўных скарг, на думку В. Голубева, „яскрава пацвярджае вывад аб тым, што грамада ў гэты час у дзяржаўных сялян Беларусі не проста існавала, а дзейнічала як інстытут сялянскай самаарганізацыі” (с. 194). Тут варта звярнуць увагу на тую акалічнасць, што звычайна скаргі пісаліся не сялянамі, а пісьменнымі шляхціцамі ці мяшчанами, што, несумненна, накладала адбітак на змест і стыль тэксту. Можна яшчэ адзначыць, што і ў часы Расійскай імперыі мноства сялянскіх скарг былі калектыўнымі.

Важным доказам В. Голубеў лічыць таксама звароты да грамады і яе адказных асоб у дакументах ад імя вялікага князя і караля. Такім чынам, на думку аўтара, „валасная грамада прызнавалася ўладамі ў якасці рэальнага сацыяльна-гаспадарчага інстытута, яскрава сведчаць факты прамых кантактаў паміж кіраўнікамі дзяржавы і валаснымі абшчынамі” (с. 95). В. Голубеў прыводзіць у якасці прыкладу сяло Рэчыца Берасцейскай эканоміі ў 1649 г., „дзе кіраўнік дзяржавы звяртаецца не проста да насельніцтва сяла, а да сельскай абшчыны і называе яе «грамада сяла Рэчыца»” (с. 150).

Такім чынам, В. Голубеў прыходзіць да высновы, што інстытут грамады існаваў на беларускіх землях на працягу ўсяго даследаванага ім перыяду. Аўтар палемізуе з тымі гісторыкамі, напрыклад, з Уладзімірам Пічэтам, якія лічаць, што пасля валочнай памеры сярэдзіны XVI ст. грамада перастала існаваць (с. 25, 122-123). На думку В. Голубева, „пасля рэформы абшчына на захадзе і ў цэнтры не знікла, а прыстасавалася да новых эканамічных умоў” (с. 149), прычым, з другога боку, „грамада ў многіх выпадках, асабліва пасля правядзення валочнай памеры, вымушана была стаць часткай самой сістэмы феадальнай эксплуатацыі, кіравання і кантролю” (с. 152). Але, разам з тым, у беларускай вёсцы „захаваліся элементы традыцыйнага жыцця: карыстанне агульнымі ўгоддзямі і ворыўнымі землямі, копны суд, забеспячэнне правіл і норм паводзін у штодзённым жыцці” (с. 152). На захадзе ж і ў цэнтры Беларусі абшчына захоўвалася і існавала толькі ў тых галінах гаспадарчага і сацыяльнага жыцця (пазанадзельнае землекарыстанне, забеспячэнне

грамадскага парадку ў вёсцы, выкананне існуючых здаўна норм паводзін і г. д.), дзе гэта было абумоўлена традыцыямі або аб'ектыўнымі рэаліямі сялянскага жыцця (неабходнасць сумеснага выпасу жывёлы, адначасовага правядзення палявых работ па засеяванні і збору ўраджаю і да т. п. — с. 138).

У другой палове XVIII ст., паводле меркавання В. Голубева, у сувязі з адбудовай гаспадаркі ў дзяржаўных валоданнях „адбываецца пэўнае абмежаванне дзейнасці грамады” (с. 206). Разам з тым аўтар сцвярджае, што ў гэты перыяд „рост удзельнай вагі вёсак з абшчынным землекарыстаннем ва ўладаннях прыватных феодалаў можа быць растлумачаны агульнымі тэндэнцыямі да большай дэмакратызацыі жыцця сялянства” (с. 238). Гэтую тэндэнцыю да дэмакратызацыі ён тлумачыць распаўсюджваннем ідэй фізіякратаў сярод шляхецкіх элітаў Рэчы Паспалітай.

Адна са стрыжнёвых ідэй аўтара манаграфіі заключаецца, на нашу думку, у сцвярджэнні, што „абшчына не была створана ўладамі, а існавала і дзейнічала як чыста сялянскі, самарэгулюемы інстытут” (с. 149). В. Голубеў перакананы, што „абшчына ў Беларусі ніколі не была органам дзяржавы альбо землеўласніка, хоць і адчувала ўплыў з іх боку”. Наадварот, грамада „захавалася ў змаганні з дзяржаўнай палітыкай індывідуалізацыі сялянскага землеўладання і землекарыстання, якая пачалася з правядзеннем валочнай памеры і набыла новыя формы сялянскай, хаця і не такой выразнай па афіцыйных дакументах, як у Расіі, арганізацыі” (с. 47). Аўтар таксама сцвярджае, што „прыметы наяўнасці грамады, не арганізаванай уласнікам, а існаваўшай традыцыйна, аўтар выявіў у многіх вёсках прыватных уладанняў ва ўсіх рэгіёнах Беларусі” (с. 240). Але многія вёскі і мястэчкі ў заходняй і цэнтральнай частках Беларусі паўсталі якраз у часе правядзення валочнай памеры з волі дзяржаўнай улады, а таксама і прыватных уласнікаў. У часе заснавання гэтых паселішчаў побач часта сяліліся людзі з розных мясцін, якія не былі раней суседзямі і сваякамі. Пры гэтым у дакументах уладамі часта акрэсліваліся правы і паўнамоцтвы сялянскага самаўрада, механізмы выбараў ці прызначэнняў службовых асоб, а замест старых назваў „старцы” ўжываліся новыя — „войты” і „лаўнікі”.

Выданне манаграфіі В. Голубева несумненна стала значнай падзеяй у развіцці айчыннай гістарыяграфіі. Рэцэнзаваная кніга выводзіць на новы ўзровень вывучэнне сялянскага самакіравання ў Беларусі. Хочацца верыць, што гэтая праца паслужыць таксама абуджэнню цікавасці маладых гісторыкаў да сялянскай праблематыкі, якая ў апошнія гады, на жаль, апынулася на маргінэсе гістарычных даследаванняў.

Сяргей Токць
(Гародня)